

GEMEENSCHAPPELIJK VOCABULAIRE NODIG UNIFORM BEOORDELEN LANDSCHAP EN ERFGOED

Hoewel er al verschillende artikelen zijn verschenen over het beoordelen van effecten op landschap in de milieueffectrapportage (Bel en Soepboer 2011, de Snoo en Houwen 2011; Planteijdt 2012) en er daarnaast een handreiking is van de RCE voor het thema erfgoed uit 2008, is de uniformiteit in de m.e.r.-beoordeling voor landschap en erfgoed nog steeds geen feit. Er is verschil in methodiek, maar ook in terminologie. Met name het gebruik van verschillende definities en begrippen leidt ertoe dat de deskundigen zoals landschapsarchitecten, m.e.r.-schrijvers en erfgoed specialisten, moeite hebben elkaar onderling te verstaan. Er is geen gedeeld vocabulaire. Als dat al problemen geeft, hoe moet het dan met initiatiefnemers of het brede publiek? Zorgt de spraakverwarring er ook niet voor dat landschap en erfgoed het onderspit delven tegen de hardere milieuthema's? Het is een hele opgave om als werkveld tot meer uniformiteit te komen. In dit artikel wordt de eerste stap genomen om tot een gemeenschappelijk en objectief vocabulaire voor het werkveld te komen.

Welmoed Soepboer en Diederik Bel

Om ons betoeg te ondersteunen, lichten we eerst twee bestaande methodes kort toe. In 2008 heeft de RCE de Handreiking cultuurhistorie en erfgoed in m.e.r. en MKBA gepubliceerd, waarvan in 2009 een leesbare en beknopte samenvatting is verschenen. Hierin is uitleg gegeven over de sleutelbegrippen voor het waarderen van de referentiesituatie en het bepalen van effecten. Voor de in 2011 beschreven methode voor landschap is gebruik gemaakt van dezelfde objectieve sleutelbegrippen. Doel was

DE AUTEURS

Welmoed Soepboer (0570 697714, w.soepboer@witteveenbos.nl) is adviseur m.e.r. en landschap & cultuurhistorie bij Witteveen+Bos. Diederik Bel (0570 697118, d.bel@witteveenbos.nl) is sectorhoofd milieu, klimaat en energie bij Witteveen+Bos.

enerzijds om een gezamenlijke taal te ontwikkelen om daarmee de landschappelijke en erfgoedwaarden te duiden en anderzijds om ingreep-effect-relaties preciezer te beschrijven. Achterliggend doel was om daarmee tot meer onderscheidende effecten te komen.

Methodiek checklist waarderingscriteria

De referentiesituatie wordt, voor zover aan de orde, in principe voor zes (sub)disciplines beschreven: (fysisch-geografisch) landschapstype en -structuur, ruimtelijk-visuele kenmerken (openheid, zichtlijnen), aardkundige vormen en gebieden, historische geografie, historische (steden)bouw en archeologie. De disciplines worden apart beschreven en beoordeeld, omdat effecten van een plan per discipline anders kunnen uitpakken. Het komt in bepaalde gebieden wel voor dat landschapstructuur en ruimtelijk-visuele kenmerken of historische geografie zeer veel overeenkomsten hebben. Het is dan zaak hier praktisch mee om te gaan, eventueel samen te voegen of wellicht te betogen dat dit een stapeling van waarden is.

De disciplines kunnen elk door drie kwaliteiten beschreven worden:

- Beleefde kwaliteit: hoe zichtbaar of herkenbaar is het en hoe sterk herinnert het aan een bepaalde historische gebeurtenis?
- Fysieke kwaliteit: hoe gaaf of geconserveerd is het?
- Inhoudelijke kwaliteit: is het zeldzaam, wat is de informatiewaarde, wat is de samenhang, hoe representatief is het?

De samenhang tussen de disciplines en de kwaliteiten zijn weergegeven in figuur 1. Hier is nog een extra dimensie aan toegevoegd, namelijk die van de waarderingscriteria. De beleefde kwaliteit kent bijvoorbeeld drie waarderingscriteria: zichtbaarheid, herkenbaarheid en herinnerbaarheid. In figuur 1 is ook de operationalisering van de criteria opgenomen. Zo wordt herinnerbaarheid gewaardeerd aan de hand van de verbondenheid met

een historische gebeurtenis en de ouderdom. De operationalisering is in de Handreiking cultuurhistorie en erfgoed in m.e.r. en MKBA en in het artikel in Toets 1/2011 specifiek uitgewerkt per discipline.

Bij de waardering van de referentiesituatie kan men via de checklist van waarderingscriteria - immers zo is de lijst bedoeld - specificeren waar de waarde in een gebied nu met name door bepaald wordt. Hieruit volgt dan ook welke effecten van een plan het meest bepalend zijn per discipline. Als bijvoorbeeld samenhang het meest bepalend is, dan is doorsnijding van die samenhang een potentieel belangrijk effect. Als zichtbaarheid het belangrijkste is, dan is visuele verstoring daarbij een belangrijke afweging. Kortom, als je weet wat de waarde het meest bepaalt, weet je ook op welke effecten je als onderzoeker moet richten (ingreep-effect-relaties).

Casus Afsluitdijk

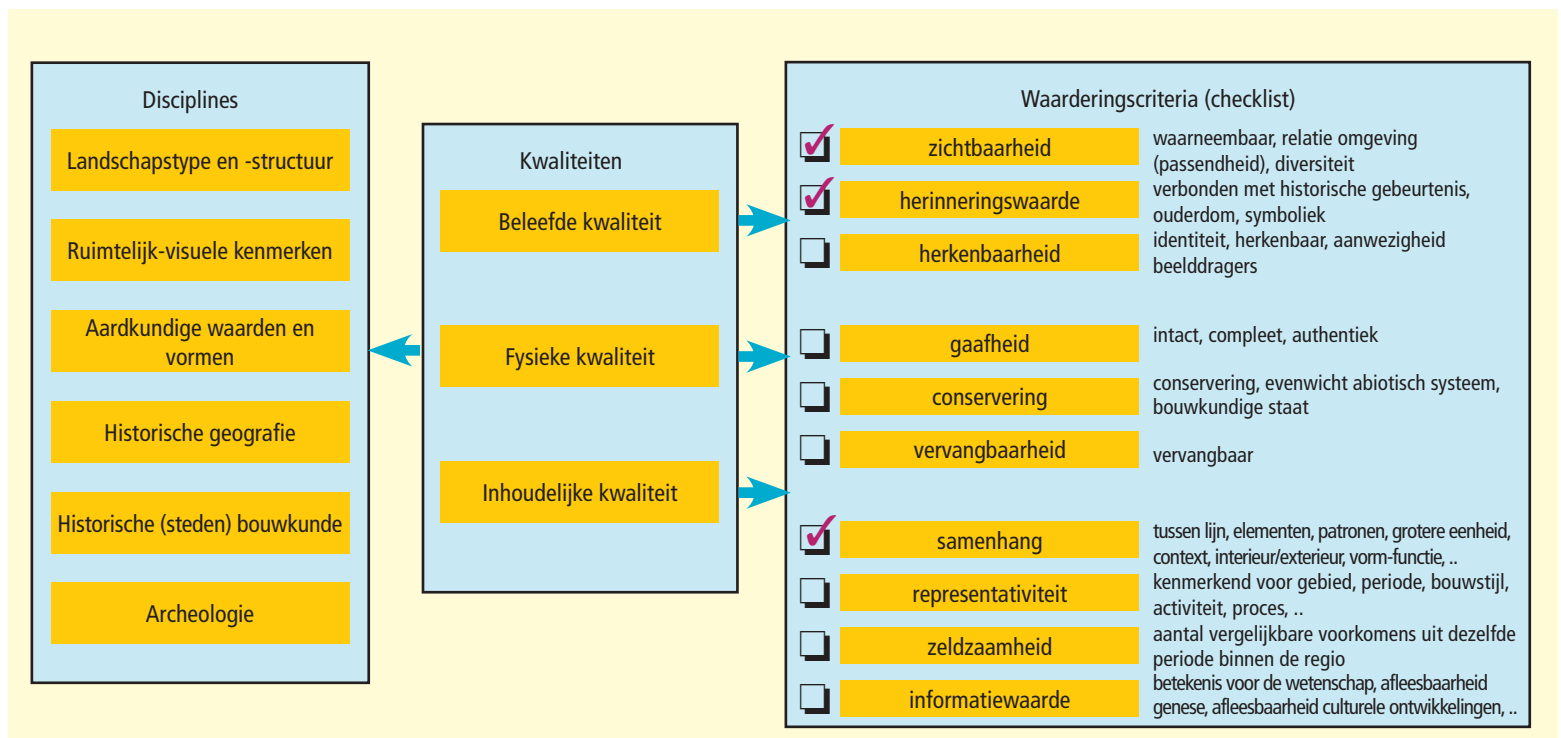
Ter illustratie van de methode en de begrippen, wordt hier als vinger-oefening ingegaan op de versterking van de Afsluitdijk, deels gebaseerd op de analyse en alternatieven zoals deze in 2011 zijn gepubliceerd in het planMER. Het idee is niet om hier kritiek op te uiten, maar juist om in te gaan op een object en een omgeving die iedereen in Nederland kent.

Bij de waardestelling voor de landschapstructuur van de Afsluitdijk is gebleken dat de waarde met name door de beleefde en inhoudelijke kwaliteiten wordt bepaald. Sterk van belang voor de hoge waardering zijn:

- de dominante vorm als structuur en functie van de dijk in contrast met omgeving;
- de grote samenhang tussen vorm en functie en tussen het geheel en de losse elementen.

Bij de beoordeling is met name met deze kenmerken rekening gehouden. Kortom, de Afsluitdijk staat voor een sterke beleving en voor het icoon van

Figuur 1. Relatie tussen sleutelbegrippen.

TOEPASSING OP DE AFSLUITDIJK

De Afsluitdijk is een enkele landschapsstructuur die hier in zijn geheel beschouwd wordt, daarom vallen de kwaliteiten van landschapstype en -structuur en de ruimtelijk visuele kenmerken (openheid, zichtrelaties, oriëntatie) in dit geval grotendeels samen. Normaalgesproken zou hier verder ingegaan worden op de aardkundige waarden en de drie erfgoeddisciplines. Voor historische bouwkunde en archeologie zijn al veel waarden bekend. Met name voor de historisch-geografische kenmerken is een aanvullende waardstelling voor de hand liggend. Uit analyse bleek dat in dit geval de historische-geografische kenmerken veelal overeenkomen met de kenmerken van de landschapsstructuur. Voor dit artikel is daarom alleen de landschapsstructuur van de Afsluitdijk in ogenschouw genomen. In tabel 1 is voor de landschapsstructuur aangegeven wat de waarde is per beleefde, fysieke en inhoudelijke kwaliteit. In de tabellen is elk objectief waarderingscriterium (zichtbaarheid, herkenbaarheid) geanalyseerd. Vervolgens zijn we aan de hand van operationalisering tot een waardstelling voor de drie kwaliteiten gekomen.

Tabel 1. Relatie tussen sleutelbegrippen.

Kwaliteiten	Criteria	Operationalisering	Waarde
'Beleefde kwaliteit' (vanuit verschillende perspectieven benaderbaar: auto, wandelaar, schipper of landrot.)	Zichtbaarheid	- dijk als vorm overal dominant zichtbaar (zelfs vanuit de ruimte) - contrast dijk - water - grootte / lengte - zichtbaarheid IJsselmeer en beperkte zichtbaarheid Waddenzee (auto) - leegte / openheid - begrenzing openheid door dijk - sluis als poorten / oriëntatie - monument / loopbrug als oriëntatiepunt (midden)	Zeer hoog
	Herkenbaarheid	ranke, harde rechte lijn helder eenduidig profiel continuïteit en lengte dijk grenst aan zeewater	
Fysieke kwaliteit	Gaafheid	Alle authentiek elementen nog aanwezig en intact	Matig tot hoog
	Conservering Vervangbaarheid	Conservering is matig (doel studie) Structuur in hoge mate vervangbaar	
Inhoudelijke kwaliteit	Zeldzaamheid	Alleen deltawerken vergelijkbaar in NL	Zeer Hoog
	Informatiewaarde	Werkverschaffing/crisis jaren 30 en waterbouwkundig denken (inpolderen)	
	Samenhangendheid	Vorm (dijk) en functie (waterkeren) hangen sterk samen door water aan de dijk Samenhang tussen zee-dijk, dijk-sluis en dijk-land	
	Representativiteit	Visie afsluiten zeegaten en inpoldering	

Tabel 2. Kenmerkende dimensies en elementen.

	kern 2100-Robuust (21R)	WaddenWerken (WW)
Basisprincipe veiligheid	Voldoende hoogte en breedte	Voldoende hoogte en breedte door zandnok; tuimeldijk verflauwd tot 1 :3
Hoogte boven NAP	+ 10 m	Dijk: +7 ,5 m; Zandnok: + 4 ,25 m
Breedte	120 m (profiel met ca 30 m verbreed)	Dijk: 90 m; Zandnok: 150 m
Schutsluizen en spuien	nieuwbouw	nieuwbouw
Autosnelweg	2x2 rijstroken verbreed en verschoven richting IJsselmeer	2x2 rijstroken op huidige locatie
Fietspad	Waddenkant	Op de zandnok
Aanvullende werken naast de dijk	Geen	Zandnok

Tabel 3. Effecten en beoordeling landschapsstructuur. Dubbele waarderingsstekens geven een volledige verandering weer (-/+), een enkel waarderingssteken geeft een beperkte verandering aan (-/+). Bij geen effecten is een neutrale beoordeling (0) gegeven.

EFFECTEN

De alternatieven zullen de huidige waarden voor landschap beïnvloeden. Een verandering kan leiden tot een afname van de (zeer) hoge kwaliteit. Naarmate de afname groter is, is de ernst van het effect groter. Daarnaast kunnen huidige waarden worden versterkt (herstel) en kunnen nieuwe (21e-eeuwse) waarden worden toegevoegd. In tabel 3 is de effectenbeoordeling gegeven, uitgewerkt op het niveau van de waarderingscriteria. Wat betreft de landschapsstructuur zijn de effecten van WW in negatieve zin groter dan die van 21R. Met name de effecten van de aanleg van de brede zandnok op de herkenbaarheid van de Afsluitdijk en de samenhang tussen vorm en functie van de Afsluitdijk zijn negatief. 21R heeft geen grote effecten op de beleefde en inhoudelijke kwaliteit van de landschapsstructuur.

	2100-R	Waddenwerken (WW)
Beleefde kwaliteit	De zichtbaarheid van de hogere en bredere dijk (+, vanaf het land en vanaf de wateren) en vanaf de dijk verbetert (+, er komt een fietspad). De herkenbaarheid neemt licht af (-), met name door de minder duidelijke poortfunctie van de sluizen (de verstoring bij de sluizen wordt breder) en de continuïteit van de lange lege dijk (het wordt visueel drukker aan het begin en het eind). Hierbij is er geen effect op de herkenbaarheid van de dominante, strakke en slanke lijn van de Afsluitdijk en het contrast tussen water-dijk-water (0).	Er is een positief effect voor de zichtbaarheid vanaf de dijk (+, fietspad op zandnok), maar het zicht vanaf de Waddenzee op de bestaande Afsluitdijk wordt totaal in beslag genomen door de nieuwe zandnok (-). De zichtbaarheid vanaf het land en vanaf het IJsselmeer verandert niet (0). Het effect van de nieuwe sluizen op de herkenbaarheid is vergelijkbaar met die optreden bij alternatief 2100-R (-). Maar de verbreding met de zandnok zorgt voor het verdwijnen van de dominante slanke, strakke lijn (-) en verdwijnt ook het contrast tussen water-dijk-water (--).
Inhoudelijke kwaliteit	De aanleg van de nieuwe sluizen beïnvloedt de samenhang van de bestaande elementen (-). Maar de samenhang wat betreft vorm en functie blijft bestaan (0), het blijft immers een waterkering. Ook blijft het een symbool van de visie voor het afsluiten van zeegaten en het grootschalige inpolderen (0).	De aanleg van de nieuwe sluizen beïnvloedt de samenhang van de bestaande elementen (-). De samenhang tussen vorm en functie verandert door de aanleg van de zandnok. De Afsluitdijk is minder een waterkering (--). De dijk blijft een symbool voor de visie voor het afsluiten van zeegaten en het grootschalige inpolderen (0).

het waterstaatsdenken van de jaren 30. De toepassing op de casus Afsluitdijk bevestigt dat de methode ook snel en doeltreffend tot resultaat kan leiden. Door het analyseren van de huidige situatie vanuit de beleefde, fysieke en inhoudelijke kwaliteit wordt duidelijk wat de belangrijkste waarden zijn en waar effecten precies op aangrijpen. Zo bleek het profiel van de Afsluitdijk dus minder van belang dan de dominante vorm van de rechte lijn die zichtbaar is vanuit de ruimte. Op basis van de informatie voorhanden nam de hele analyse niet meer dan een uur in beslag.

Vanwege de makkelijke toepasbaarheid en de duidelijke relatie met de effectenanalyse en beoordeling vormt de checklist van waarderingscriteria een goed uitgangspunt voor een gedeeld begrippenkader (vocabulaire). Als eenmaal een uniform vocabulaire is opgesteld, dan is de grootste hobbel voor de uniforme effectenbeoordeling voor landschap en erfgoed genomen. Tevens valt dit door bestuurders veel beter te communiceren. De dominantie van de structuur, de werking van de dijk en het ensemble en de effecten daarop, zijn voor iedereen herkenbaar, zonder dat de doorwerking naar de achterliggende disciplines toegelicht hoeft te worden.

CONCLUSIES IN HET PLANMER

De conclusies geven een beeld van de belangrijkste ruimtelijke en cultuurhistorische waarden van de Afsluitdijk:

- De Afsluitdijk heeft een grote functionaliteit met een sterke samenhang tussen dijk en elementen en de elementen onderling. Tot nu toe zijn er geen ingrijpende ruimtelijke veranderingen aan de dijk geweest.
- De Afsluitdijk is een rechte streep door het (direct aanliggende) water met een sterke continuïteit over de gehele lengte.
- De Afsluitdijk is gelegen in een grootschalige openheid die maximale beleving van de dijk en de natuurelementen mogelijk maakt. Het is een visuele beleving. Deze openheid kent twee verschillende waterlandschappen die aan beide zijden van de Afsluitdijk door twee ruimtelijk verschillende kusten worden afgebakend.
- De Afsluitdijk is formeel als geheel geen monument maar wel een monumentaal geheel. Op de dijk bevinden zich een beschermd dorpsgezicht en een relatief groot aantal Rijksmonumenten.

Conclusie

De toepassing op de casus Afsluitdijk bevestigt dat de methode ook snel en doeltreffend tot resultaat kan leiden en met veel minder criteria (en dus minder onderzoek). Als het resultaat voor de subdiscipline landschapstructuur vergeleken wordt met het thema 'ruimtelijke kwaliteit' uit het planMER dan leiden de beoordelingen niet tot andere conclusies. De criteria uit het planMER zijn:

- Beïnvloeding van waterpanorama en waterlandschappen.
- Beïnvloeding van het dijkperspectief.
- Beïnvloeding van het waterlandschap.
- Effecten op monumenten.
- Potenties voor nieuwe ruimtelijke kwaliteit.

Door de waarderingscriteria te gebruiken als checklist, is de essentie snel gevonden: wat is nu bepalend voor de waarde? Dit levert inzicht op in die elementen die de waarden het meest beïnvloeden. Zo bleek 'de dominante vorm van de rechte lijn die zichtbaar is vanuit de ruimte', dominant. Dit betekent dat het alternatief WW, hoewel er geen fysieke ingrepen aan de Afsluitdijk plaatsvinden, toch negatiever beoordeeld kon worden vanwege de effecten op de beleving en de inhoudelijke kwaliteit.

Het gebruik van de objectieve waarderingscriteria vergroot het belang van de thema's landschap en erfgoed in planstudies en projecten. In dit artikel roepen de auteurs daarom de specialisten in de m.e.r.-praktijk op om bij te dragen aan een gemeenschappelijk en objectief vocabulaire voor het werkveld. ■

REFERENTIES:

- RACM en Projectbureau Belvedere (2008). Handreiking Cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA. Uitgevoerd door Witteveen+Bos.
- Rijkswaterstaat (2011). Plan-MER Toekomst Afsluitdijk. Uitgevoerd door Grontmij.
- Snoo, M., de en M. Houwen (2011). De Rotterdamse Praktijk - landschap in het MER. *Toets 2/2011*.
- Planteijdt, R. (2012). Landschap bij de burens - Waardering landschap in m.e.r. *Toets 3/2012*.
- Bel, D. en W. Soepboer. De waarde van landschap - Een objectieve effectrapportage voor landschap. *Toets 1/2011*.